

Чекаленко Л.

д.п.н., заслужений діяч науки і техніки

України, начальник відділу змісту

дипломатичної освіти Дипломатичної

академії України імені Геннадія Удовенка при

МЗС

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА - СКЛАДОВА СВІТОВОЇ БЕЗПЕКИ

NATIONAL SECURITY - COMPONENTS OF WORLD SECURITY

Анотація. Автор висловлює власне бачення системи безпеки ХХІ століття. Проводить паралелі між конфліктами, шукає причини колапсу класичної системи безпекового існування і намагається дати їм пояснення. Всі висновки спираються на стан національної безпеки сучасної України

Ключові слова: світова безпека, класична система захисту, гарантування суверенітету, національна безпека, виклики, конфлікти, порівняння, аналогії.

Summary. The article exposes new security threats in Europe and worldwide. The attention is paid to Ukraine's national interests to preserve the strategic balance in the current geopolitical environment in the areas of national and international security. It is analysed the question whether such country as Ukraine should be interested in maintenance of EuroAtlantic organization.

Keywords: European security, national interests, international security, NATO, national independence, Trust Funds, geopolitical priorities.

Світова система безпеки ХХІ століття, відкинувши класичні засади міжнародного права, перебуває у болісному стані пошуку нових сценаріїв своєї реалізації. Схема безпеки міжнародних відносин, що відповідала геополітичним інтересам СРСР і США, впроваджувала біполярне існування, формувала два ідеологічно протилежних табори, дві ідеології і подібно-протилежні економічні схеми. Що йде на зміну біполярності? Різні аналітичні школи стверджують про можливий сценарій формування світового постіндустріального суспільства. З такою думкою можна погодитись.

Водночас, не всі країни досягнуть постіндустріального рівня розвитку одночасно. Отже, перехідний період скоріш за все виявиться доволі затяжним і болісним. Чи це буде постійна боротьба провідних світових потуг за лідерство. Чи між ними буде віднайдений певний консенсус взаєморозуміння? На ці питання сьогодні мабуть ніхто не відповість. Поки спостерігаємо боротьбу, протистояння, пограння всіх міжнародних норм існування, які донедавна влаштовували світ. При цьому за лідерство борються далеко не провідні країни світу, серед яких і країни середньої ланки.

Оскільки іншої схеми захисту людства поки що не вироблено, країни зберігають і користуються застарілою системою міжнародної безпеки. Розхитування, як здавалось, міцної системи ООН, загострення протиріч і протистоянь – вже не між блоками, а між окремими державами – доводить, що на порядок денний виходить нова схема міжнародних відносин постіндустріального розвитку, а, отже, і нова система безпеки, яка стукає у двері поліативності, кризами цивілізацій, і, що найнебезпечніше – загрозою нового переділу світу.

Протистояння зі світового рівня перемістилося на регіональний. Протистоять не світові об'єднання, а регіональні союзи; воюють не міждержавні об'єднання, а окремі країни. Причини ті ж самі, мотиви ті ж самі і жахливі наслідки такі ж. Весь цей новий комплекс протиріч увійшов у жорстке протиборство із застарілою схемою світової безпеки, нав'язаною рішеннями переможців у ПВВ 1945 року.

Оскільки іншого не дано, то жертва міжнародної агресії задля захисту і запровадження національної безпеки змушена сьогодні звертатися до існуючої системи захисту та використовувати вироблені механізми. До таких відносимо: універсальну складову, яку уособлює механізм ООН; регіональну складову, що представляють безпекові структури кожного географічного регіону; а також механізм безпеки двосторонніх відносин.

Національна безпека є сукупністю довгострокових програмно-цільових установок – військових, економічних, пропагандистських тощо, реалізація яких покликана гарантувати країні збереження суверенітету і національної безпеки. Суверенітет і безпека у даному випадку є взаємопов'язані і взаємозалежні, при цьому суверенітет забезпечує державі її входження до світової спільноти, а сила визначає авторитет суверенної держави в самій спільноті.

Отже, національні інтереси України, закріплені у відповідних законодавчих актах, представляють фундаментальні цінності та устремління українського народу. Національна безпека спирається на засади незалежного правосуб'єктного існування Української держави.

Основним завданням національної безпеки є збереження унітарності держави, недоторканості і цілісності території, забезпечення економічного розвитку, інформаційної безпеки, захисту прав і свобод людини.

Такий стан може забезпечити нашій державі тільки сильна організація безпеки, якою сьогодні є Північноатлантичний Альянс. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» закріпив положення про те, що основною задачею нашої держави є "інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та інтеграція в євроатлантичний безпековий простір", а також "поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації" [1].

Цим законодавчим актом Парламент України – Верховна Рада України відновила положення щодо набуття членства України в ЄС та НАТО, заявлені в Законі України «Про основи національної безпеки» від 2003 року. Це

означає: **Україна відмовилась від статусу позаблокової держави, а чітко заявила про намагання стати членом НАТО та ЄС.**

Про головну мету і завдання зовнішньої політики нашої держави – набуття членства в НАТО та ЄС закріплено в низці державних документів: у згаданому Законі «Про внесення змін до деяких законів України» – відмову держави від позаблоковості (2014), Воєнній доктрині України в новій редакції (2015), Стратегії національної безпеки України (2015), Посланні Президента до Верховної Ради України 2016 року. Рефреном всіх згаданих документів є посил про те, що вступ в НАТО є стратегічною ціллю України.

Україна є у стані війни, – підкреслив Президент України Петро Порошенко. – Ми будемо підвищувати, розширювати, поглиблювати – аж до повного досягнення критеріїв членства в НАТО. Нашою стратегічною метою залишається вступ до НАТО [2].

Україна як країна член і засновник ООН, країна, що зазнала військової агресії та анексії територій, звернулася за захистом до цієї універсальної безпекової структури. У 1992 році Україна зверталася до Ради Безпеки ООН – шукала захисту, оскільки Росія заявила про «повернення Росії Кримського півострова», а у 1993 році Росія вимагала «віддати місто Севастополь». В 2003 році Росія зазіхала на український острів Косу Тузла. І врешті – у 2014 році Росія захопила Кримський півострів, попраала всі закони і угоди про визнання суверенітету і територіальної цілісності України. До того ж розпочала війну на Сході України, намагаючись відірвати території двох областей (Донецьку і Луганську області).

Загарбницькі дії Росії – анексія Криму, розв'язання війни на Сході України, на жаль, не викликали обурення світової і, зокрема, європейської громадськості. У багатьох питаннях Україна залишилась сам на сам із загарбником.

У такій ситуації необхідно позитивно відзначити заходи США і ЄС, а також окремих держав, які ввели економічні і політичні санкції проти Росії.

На питання: чому Україна звертається до ООН, шукаючи захисту, зазначимо наступне. Як відомо, Організація Об'єднаних Націй (ООН) очолює світову схему безпеки, яка згідно із Статутом Організації зобов'язана забезпечити мирне існування всьому людству. ООН є відповідальною за мир і безпеку у всьому світі, зобов'язана розв'язувати конфлікти та сприяти міжнародному миру. Рада Безпеки ООН, постійними членами якої є п'ять провідних ядерних держав, що мають право вето, вирішує долю людства. Врешті вдалося розширити склад Ради Безпеки. Однак кількісне збільшення цієї установи низкою країн, що не володіють правом вето, не принесло бажаного результату.

Останні події навколо нашої держави – військове втручання Росії у внутрішні справи України. Це фактичне ведення війни проти України на українській території.

Дипломати України з трибуни ООН розповіли світу про події в Україні. І закликали надати нам відповідну допомогу. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін інші дипломати на сесіях Генеральної асамблеї ООН знайомлять світові ЗМІ з ситуацією в Україні, щодо Мирного плану Президента України про врегулювання ситуації на Донбасі. Вимога у всіх одна: Росія має вивести свої війська та найманців з території України.

Україна звернулась до ООН про надання допомоги – увести миротворчий контингент Організації (ОПМ). Однак, механізм блакитних шоломів не спрацював: Росія заблокувала це питання, оскільки має право вето.

Наступний механізм безпеки ми вбачаємо у системі регіонального рівня. За регіональною схемою Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у ситуації, що склалася, необхідне застосування примусу до миру або м'якої сили із замороженням конфлікту, розведенням сторін тощо. Допомогу

міг би надати і Європейський Союз, оскільки Україна і ЄС мають спільну угоду про асоціацію, де йдеться також і про політичну підтримку. Водночас Рада Європи могла б підтримати Україну в умовах гуманітарних операцій, надання медичної допомоги, рятувальних заходів тощо.

Такий підхід сприяв би економізації процесу, підвищив ефективність діяльності місії ОБСЄ в гарячих точках Європейського континенту та Україні зокрема. Реалізація завдань за схемою: ООН - ОБСЄ/ЄС - Рада Європи, а в деяких питаннях залучення НАТО, могло би привести до успіху у подоланні агресора. Нагадаємо: ОБСЄ об'єднує 57 держав Європи, Північної Америки та Азії. Операції ОБСЄ передбачають посилення в регіон конфлікту груп військових спостерігачів або спеціальних військових сил з підтримання миру. Основні задачі операцій з підтримання миру полягають у контролі за припиненням вогню, виведенням військ, дотримання законності і порядку, надання гуманітарної допомоги тощо.

Чи є ефективною діяльність ОБСЄ в Україні? На це питання поки немає позитивної відповіді.

Україна довела свою спроможність бути вагомим контрибутором стабільності і безпеки на європейському континенті. Про це свідчить участь миротворців у Поліцейській місії ЄС у Боснії та Герцеговині, використання літаків України для європейських військових і рятувальних операцій.

Аналіз ситуації, що склалася навколо нашої держави, свідчить, що відомі механізми безпеки ще вчора ефективні, сьогодні не можуть зупинити і покарати агресора. Ми бачимо тільки одну схему захисту – колективний трансатлантичний механізм безпеки – НАТО. Однак, Північноатлантичний Альянс, лідером якого є Сполучені Штати, не готовий взяти на себе функцію захисту України. Якщо Україна не отримує такого важеля, нам залишиться покладатися тільки на власні сили, які, на жаль, не зможуть конкурувати з агресивним потенціалом Росії.

НАТО є провідною школою з безпеки світового рівня. Альянс запропонував Україні новий формат співробітництва – Програму поглиблених можливостей (Enhanced Opportunities Programme). Реалізація програми допоможе розбудувати систему оборони нашої держави подібну до стандартів Альянсу за Партнерською ініціативою сумісності (Partnership Interoperability Initiative). Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг запевнив Україну, що Альянс буде і надалі надавати Україні практичну та політичну підтримку у протистоянні ворогові. Учасники Альянсу – 28 провідних країн світу, підтвердили, що вони «підтримують суверенітет України, територіальну цілісність і права України самостійно визначати своє майбутнє та зовнішню політику» [3]. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін зазначає, що взаємодія України з НАТО є унікальною: тренуючи і навчаючи нас, НАТО теж вчиться і стає сильніше [3].

Чи є за цими заявами конструктивне підґрунтя? Україна прийняла низку державних актів про майбутнє набуття членства в ЄС і НАТО. Це і Закон про скасування позаблоковості (2014), Воєнна доктрина в новій редакції (2015), Стратегія національної безпеки України (2015), Послання Президента до Верховної Ради України 2016 року. Рефреном всіх документів є ідея, що вступ в НАТО є стратегічною ціллю України [4].

Реалізація загаданих законів передбачає:

- відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України;
- забезпечення обороноздатності України
- участь України у реалізації політики безпеки і оборони Європейського Союзу
- відповідність критеріям членства НАТО
- реформування Збройних Сил України;

- удосконалення системи демократичного цивільного контролю над сектором оборони держави відповідно стандартам ЄС та НАТО тощо [4].

На переконання керівників України – членство в НАТО – єдина надійна гарантія державного суверенітету і територіальної цілісності країни. Стратегія національної безпеки України розрахована до 2020 р., а її основними цілями є рятування України як суверенної держави, суб'єкта міжнародного права.

Сьогодні Україна вже виконує 40 контрактів на поставку в армію різних засобів оборони на загальну суму півтора мільярди доларів. Країни, що підтримують нашу державу в боротьбі за суб'єктність, передали бронетехніку, безпілотні апарати, засоби спостереження та засоби зв'язку, радіолокаційні станції, прилади нічного бачення тощо.

У вересні 2016 р. Президент України офіційно звернувся до Альянсу (Брюссель) з проханням включити Україну у Програму розширених можливостей (Enhanced Opportunities Programme). Нагадаємо, що в рамках такої Програми співпрацюють Швеція, Фінляндія, Австралія, Йорданія і Грузія. Основне покликання програми – досягнення сумісності і відповідності стандартам НАТО.

Паралельно в Україні затверджена Президентом (21 лютого 2017 року) Концепція про інформування громадськості щодо співробітництва України з НАТО на період 2017–2020 років. Концепція спрямована на підтримку громадськістю державної політики євроатлантичної інтеграції і довіру громадян України до НАТО як центральної (важливої) інституції у зміцненні міжнародної безпеки. При цьому питання про членство в НАТО буде розглядатись всеукраїнським референдумом.

Держави НАТО в Декларації саміту НАТО (Варшава, 8-9 липня 2016 р.) схвалили Комплексний пакет допомоги (КПД) Україні. Альянс визначив новий статус Україні у відносинах з НАТО – **статус поглибленого партнера**

Північноатлантичного Альянсу. Ця Програма передбачає проведення реформ, узгоджених з НАТО в рамках Стратегічного оборонного бюлетеня – плану дій на найближчий період.

Українська сторона у відповідь запропонувала Альянсу використання літаків «Руслан» і «Мрія» для стратегічних перевезень НАТО. До того ж експлуатацію нового транспортного літака виробництва ДП «Антонов» АН-178, який здійснив показові польоти на міжнародному авіакосмічному салону у Великій Британії, у Франції, на виставці в Арабських Еміратах і в Берліні (ФРН).

У червні 2016 року в Брюсселі Міністерство оборони України і Агенція НАТО підписали Угоду про підтримку Збройних Сил України – про забезпечення української армії, що зменшить нашу технічну залежність від Росії. Для реалізації програм з НАТО були створені Спільні робочі групи за різними напрямками. Відомо, що на виконання всіх планів потрібні чималі кошти. Про це також подбали Сполучені Штати: 14 червня 2016 р. верхня палата Конгресу США ухвалила законопроект S.2943, який визначає бюджет Пентагону на 2017 фінансовий рік. В результаті бюджетом США передбачена допомога Україні в розмірі 350 млн. дол. [6].

Серед термінових проектів передбачається реформування Міністерства оборони України, надання бронетанкової техніки, техніки бойового комплексу, збільшення численності ЗСУ, а також підвищення грошового забезпечення військових.

Задля успішної реалізації програм додається розроблена система трастових фондів (англ. – Trust Fund). Альянс обрав саме трастову схему допомоги, оскільки вже набув позитивного досвіду спрямування коштів на конкретне завдання. Перші успіхи в цьому питанні досягнуто в реалізації програми Партнерство заради миру – проекті із знищення протипіхотних мін. До існуючих трастів НАТО додало нові [7].

➤ *Цільовий фонд для протидії саморобним вибуховим пристроям та розмінування (відновлений у 2016 році).*

➤ *Цільовий фонд з модернізації системи командування, управління, комунікації і комп'ютеризації. Провідні країни: Канада, Німеччина, Сполучене Королівство.*

➤ *Цільовий фонд з реформування систем логістики і стандартизації. Провідні країни: Чехія, Нідерланди, Польща.*

➤ *Цільовий фонд з кіберзахисту. Провідна країна: Румунія. Центр підготовки спеціалістів з кібербезпеки розташовано в Естонії.*

➤ *Цільовий фонд з перепідготовки та соціальної адаптації військовослужбовців. Провідна країна: Норвегія.*

➤ *Цільовий фонд з медичної реабілітації. Провідна країна: Болгарія.*

➤ *Цільовий фонд для процесу планування та оцінки сил (ППОС).*

➤ *Програма НАТО «Наука заради миру та безпеки» (НМБ) діє з 2014 року. Україна є найбільшим бенефіціаром цієї програми. Програмою запроваджено 49 нових заходів, серед яких 40 багаторічних проектів, сім короткострокових семінарів з різних наукових досліджень. Діяльність НМБ в Україні охоплює широке коло питань: боротьба з тероризмом, захист від хімічних, біологічних, радіологічних і ядерних (ХБРЯ) озброєнь, кіберзахист, енергетична безпека, передові технології.*

Загальний запланований бюджет Програми на 2014-2019 рр. має досягти 15 млн євро. У проведенні розмінування програма реалізує наукові проекти: «3D MINE» та «Система розпізнавання СВП» (саморобні вибухові пристрої). За програмою НМБ впроваджуються також заходи за тематикою «Жінки, мир, безпека» та безпека кордонів.

➤ Програма зміцнення інституційного потенціалу, посилення цивільного контролю над збройними силами [7].

Отже, Альянс співпрацює і підтримує Україну. Однак, дехто, на жаль, вважає, що суверенітетом, як і територіями можна поділитися із загарбником, щоби його «не дратувати» [8]. Подібні думки нашоувхують на історичні паралелі, наприклад згадаймо три розділи Польщі, або подарунок Й.Сталіна полякам українських земель після Другої світової війни. Або – аншлюси. 1938 рік: щоби «не дратувати» Гітлера йому «подарували» Австрію (аншлюс). Наступний крок – Чехословаччину (Мюнхенський зговір). Тодішні союзники чехів і словаків – Велика Британія і Франція, відмовились захистити партнера. В результаті фашистська Німеччина захопила половину Світу. Спрацювала формула: «НЕ ДРАТУВАТИ» сильнішого загарбника (!)

Наша держава бореться...бореться за себе, за своє незалежне майбутнє, за майбутнє Європи і без перебільшень – за майбутнє Світу. Чому б путінській машині не зробити блискавичний танковий прорив на Захід? Де гарантія, що війська НАТО почнуть воювати з Росією? Дуже сумнівно. Ядерне зіткнення – це катастрофа для Земної цивілізації... Скоріше, почнуться довготривалі «успішні» переговори про «виведення військ», про «вибачення» і «пробачення». І все закінчиться ганебним миром із загарбником, який покаже, хто в світовому і зокрема європейському домі хазяїн.

Так що, жартувати з такими явищами – можна завести всіх у глуху безвихідь. І на завершення згадаємо відомий вислів В. Черчілла. Крилату фразу на радісне повідомлення Н.Чемберлена, який повернувся з Німеччини після підписання «Мюнхену» 1938 року: «Я привіз Англії мир!». Вінстон Черчилл, який змінив Невілля Чемберлена на посаді прем'єра, назвав попередника наївним миротворцем, який увірував, що знайшов порозуміння з Гітлером – але за рахунок зради Чехословаччини.

«Ви постали перед вибором між війною і ганьбою, — сказав Вінстон Черчилл. — Ви обрали ганьбу і ...отримали війну» [9]. Так що не забуваймо уроків історії.

Замість висновку. Зміни на Європейському континенті, агресивна політика Росії, військові дії російської військової машини як на українському, так і сирійському фронтах, як це не парадоксально, стали в нагоді Північноатлантичному Альянсу. Активізували його діяльність, примусили міняти тактику і виробляти нову стратегію. Прискорили формування сил швидкого реагування НАТО та їх розташування в Естонії, Литві, Польщі, Чехії, Румунії....

Нові виклики Європі і Світу поєднали зусилля Альянсу з Європейським Союзом, який опинився сьогодні у небезпечній ситуації. Отже, можна констатувати, що війна в Європі спонукала Захід до активних захисних дій: санкції, ПРО, посилення присутності в пограничних країнах, що на східному кордоні Євросоюзу.

Що ж лишилося Україні в результаті цих подій, подій війни? В зазначеній площині спостерігаємо деякі позитивні зсуви в ситуації, що склалася:

- Україна, спираючись на підтримку союзників, долає військову відсталість.
- Україна вчиться воювати.
- Україна і Румунія стають учасниками В-4.
- НАТО – організація безпеки світового масштабу допомагає нашій державі.
- Україну підтримують США.

Однак, цього замало щоби протистояти агресорові. Особливо гостро стоїть питання про недієвість застарілих захисних схем. Це і відсталість ООН, невідповідність цієї організації викликам XXI століття; слабкість регіональної безпеки, зокрема ОБСЄ. Все це разом узяте надали агресорові значних переваг. Непокараність і вседозволеність породжують більший реваншизм, примножують сили агресора, породжуючи нові виклики світовій і зокрема регіональній безпеці.

Список використаних джерел:

1. Bruno Lete. NATO's Enhanced Opportunities Partners June 29, 2016. – Режим доступу:

<http://www.gmfus.org/blog/2016/06/29/natos-enhanced-opportunities-partners>;

Україна і НАТО підписали угоду про підтримку ЗСУ. Серeda, 15 червня 2016, 09:16; <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/06/15/7050784/>; 23 сент. 2016 г. - Ukraine has submitted an official request to be a member of the NATO *Enhanced Opportunities Programme*, Deputy Foreign Minister. – Режим доступу: [Ukraine applies for NATO Enhanced Opportunities programme - LB.ua.en.lb.ua/news/1911_ukraine_applies_nato_enhanced.html](http://LB.ua/en.lb.ua/news/1911_ukraine_applies_nato_enhanced.html).

2. Спільна заява Комісії Україна-НАТО під час Варшавського саміту. - <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5992-spilyna-zajava-komisiji-ukrajina-nato-pid-chas-varshavskykogo-samitu>;
<http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/dveri-nato-vidkriti/>

3. Підтримка України з боку НАТО; http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_07/20160627_1607-factsheet-nato-ukraine-support-ukr.pdf.

4. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. Верховна Рада України; Закон від 23.12.2014 № 35-VIII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/35-19>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України". - <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>; Указ Президента України від 26.05.2015 № 287 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». - <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/19054>;
<http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-pro-vnutri-38077>.

5. *National Defense Authorization Act for fiscal year 2017*: <http://docs.house.gov/billsthisweek/20161128/CRPT-114HRPT-S2943.pdf>.

6. Трастовий фонд НАТО/ПЗМ. - <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/trust-fund>; Трастові фонди НАТО для України: хто і на що дає гроші. -

http://24tv.ua/trastovi_fondi_nato_dlya_ukrayini_hto_i_na_shho_daye_groshi_n705201.

7. У Брюсселі підписано Угоду між Міноборони України та Агенцією НАТО. - <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/14/u-bryusseli-pidpisano-ugodu-mizh-minoboroni-ukraini-ta-agenczieyu-nato-shhodo-pidtrimki-zbrojnih-sil-ukraini--/>; 14 юн. 2016 г. Двері НАТО відкриті. 22.07.2016. UA Foreign Affairs: Двері НАТО відкриті. – uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna../dveri-nato-vidkriti/; Декларація. - http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts/133168.htm?selectedLocale=uk;
http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016/07/20160627_1607-factsheet-nato-ukraine-support-ukr.pdf

8. Зб. Бжезинський. У разі найгіршого сценарію протягом одного дня президент Росії Володимир Путін може захопити Ригу і Таллін, і Захід нічого з цим не зможе вдіяти - http://espreso.tv/news/2015/01/22/bzhezynskyy_kreml_mozhe_zakhopyty_ryhu_i_tallinn_protyahom_odnoho_dnya.

9. Мюнхен, 1938. Умиротворение. – http://jhistory.nfurman.com/teacher/07_183.htm;
Позор и предательство Невилля Чемберлен. – <http://www.iarex.ru/articles/48612.htm>.